

Gustaw
Herling-Grudziński

**DNEVNIK
PISAN
NOĆU**

1970–2000. (izbor)

Izabrao i s poljskoga preveo
Adrian Cvitanović

Zagreb, 2020.

disput

1970.

Maisons-Laffitte, rujan 1970. Na stogodišnjicu Gercenove smrti podastrt nam je ulomak iz dnevnika njegove kćeri Natalije, pohranjen u pariškoj Bibliothèque Nationale. Prvotisak je u izvorniku i na francuskom objavljen u *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* s uvodom profesora Confina, a engleski prijevod u svibanjskom broju mjesečnika *Encounter*. Ulomak obuhvaća zapise bilježene od 28. svibnja do 7. srpnja 1870. godine, ali Natalija Gercen u njima se vraća u vrijeme netom nakon očeve smrti, 21. siječnja u Parizu. U prvim danima veljače doputovala je u Ženevu, k usamljenom Ogarjovu. Ondje susreće Nečajeva. Riječ je o razdoblju o kojem Franco Venturi piše sljedeće u svome djelu *Il populismo russo* [*Ruski populizam*]:

Nečajevu je nakratko uspjelo pridobiti na svoju stranu Gercenovu kćer i starog Ogarjova, izmusti od njih novac i preuzeti na sebe novo izdanje Kolokola. Prvi broj tog "organa ruskog oslobođenja, koji je osnovao A. I. Gercen" objavljen je 2. travnja 1870, šesti i posljednji 9. svibnja.

Prema nadnevcima lako je zaključiti da je nakon konačnog zaključenja kratkog poglavlja "Nečajev" u životu obezglavljene obitelji Gercen Natalija Aleksandrovna osjetila potrebu za njegovom rekapitulacijom.

Je li Venturi u pravu kada tvrdi da je Nečajev uspio "pridobiti na svoju stranu" kćer utemeljitelja *Kolokola*? Tekst dnevnika ne govori u prilog takvoj kategoričkoj tvrdnji, čak i sa zadržkom "nakratko". Pod utjecajem Ogarjova, koji uslijed vlastitoga, pomalo senilnog entuzi-

jazma postupno pada pod Bakunjinov utjecaj, Natalija se prema Nečajevu odnosi sa sumnjičavom oprežnošću, ali istodobno čuvajući se predrasuda. Kao što bi rekli Englezi, daje mu šansu. Spremna je u okvirima mogućnosti pomoći Stvari, ako će Stvar otad biti utjelovljena u osobi toga momka “razbojničkog izgleda i lica koje odiše energijom, zlonamjernošću i okrutnošću”. Posvemašnju dobronamjernost u njenom odnosu spram Nečajeva sažimlju sljedeće riječi: “Ubio je uходу i dobro je učinio. Koliko u njemu ima energije, pravi je fanatik. Pred sobom vidi isključivo svoj cilj.” U tim riječima osjeća se prizvuk prinude, uvjetnog prihvaćanja “u inat svemu”. Usprkos, jasno, gnjevnome i nepopustljivom neslaganju oca, koji je pred smrt Ogarjova, Bakunjina i Nečajeva strpao u isti koš s natpisom *delirium tremens*. Na više od toga Natalija se nije mogla prisiliti. Ostatak dnevnika njen je bespoštedan obračun s Nečajevom.

Valja se prisjetiti da je to drugi Nečajevljev boravak u inozemstvu. Mladić se emigrantima predstavlja kao opunomoćenik i predvodnik razgranate podzemne organizacije u Rusiji. Njegov odnos prema Bakunjinu, nekoć smjeran i pun poštovanja koje učenik iskazuje Učitelju, sada nije lišen natruha pokroviteljske nadmenosti, ako ne i omalovažavanja. Njegovo objašnjenje ubojstva studenta Ivanova, koje je u emigrantskim krugovima nesvjesno prihvaćeno s odobravanjem, zasniva se na pretpostavci da je bila riječ o neizbježnom činu revolucionarnog terora koji je izvršen na agentu provokatoru. Nije to sve: zadivljuje ih također jedno od pravih remek-djelca Nečajevljeva mistifikatorskog ili mitomanskog dara, naime njegovo uvjeravanje da je sretno završio u tuđinstvu nakon vratolomnog bijega iz Petropavlovske tvrđave. Stoga nema razloga čuditi se odveć junačkoj aureoli koja se rasprostrela iznad njegove glave. Odbljesak te aureole do određene je mjere zaslijepio Nataliju.

Nije to ipak dugo potrajalo. Nečajev započinje s opsadom – sustavno, promišljeno, nepopustljivo; bez okolišanja kreće (iznimno neobična pojava kod programatskoga revolucionarnog isposnika!) u neku vrstu snubljenja, čak i prosidbe. Nakon što je udjenuo konac, koračić po koračić polako se približava klupku. Konac predstavlja pridobivanje Natalije da se pridruži “radu organizacije”, nagovaranje da postane jedna od “naših” u ime pobune protiv “parazitskog života”, protiv “ispraznih i zastarjelih tradicija u kojima je odrasla”. Klupko, jasno, predstavlja Gercenov novac i pristanak njegove kćeri da ustupi svoje ime u ulozi nominalne urednice novog *Kolokola*, koji je ustvari uređivao Nečajev.

Natalija se brzo oslobodila neodlučnosti. Ta Nečajev “zagovara najstrašnije ličemerje, neprestano ponavljajući da cilj opravdava sredstva!”. To je “nepatvoreni jezuitizam!”. Nečajev mirno odgovara: “Tako je, jezuitizam. Jezuiti su najinteligentniji i najmudriji ljudi. Još nikada nije postojalo tako savršeno društvo. Jednostavno valja od početka do kraja kopirati njihove metode, promijenivši, dakako, cilj.” Zatečena i zgrožena njegovom izjavom, Gercenova kći pita se kako se Ogarjov može

poistovjećivati sa sustavom koji dopušta “prisluškivanje, otvaranje tuđih pisama, laganje”. Izravno će to upitati Ogarjova i u odgovoru će doznati da “postoje vremena u kojima je laž nužnost”.

Nečajev je upućuje u druge tajne tih iznimnih vremena. Sve, doslovce sve mora se promatrati s gledišta uporabljivosti za Stvar. Tko nije s nama, protiv nas je. Prijateljima povjerenje, neprijateljima prijevara i propast. Spletkarenje, uhođenje? Riječi, riječi, proizvod sentimentalnih predrasuda. Uobičajeni ljudski osjećaji, obiteljska lojalnost, načela čestitosti i pristojnosti? Konvencionalni okovi koje smjesta valja odbaciti na smetlište. U Nataliji sazrijeva uvjerenje da ne može imati ničega zajedničkog s tim “gnjusnim metodama”:

Pokazali su mi neobično konstruiran stroj, dali su mi ručicu i zamolili me da je pomognem okretati, uvjeravajući me da proizvodi jeftin kruh za puk, ali nakon nekog vremena sam shvatila da su me prevarili, da stroj proizvodi otrovnu kašu koja će izazvati strašne muke jednako prijateljima kao i neprijateljima.

Ulomak dnevnika ne rasvjetljuje nedvosmisleno je li Gercenova kći ipak pristala na to da *Kolokol* nastavi izlaziti u novom obliku sa starim zaglavljem ili jednostavno nije imala dovoljno zakonskih osnova da bi zatražila službenu zabranu. U svakom slučaju, bez krznanja odbija prijedlog da ustupi svoje ime *Kolokolu*. Najzad dolazi do konačnog prekida svih odnosa. Natalija se zatvara u kuću, odbija susresti se s Nečajevom, ne prima njegove izaslanike. Ogarjov je posjećuje ozbiljno zabrinut za njenu sudbinu, znajući za što je Nečajev sposoban u nastupu bijesa. Dobiva priznanicu za ostatak sredstava časopisa. “Jadni Ogarjov!” uzdiše autorica dnevnika. Potom u završnim recima objavljenog ulomka pada posljednje pitanje koje se odnosi na Nečajeva: “Je li fanatik ili beskrupulozni podlac? Je li iskren kada nastoji uvjeriti ljude u nužnost svojega poljsko-jezuitskog (*sic!*) sustava prijevare i mistifikacije, jesu li svi oni nečasno oruđe u rukama ruskih vlasti?”

Dvije godine kasnije Natalija Gercen upozorava u pismu Mašu Reichel: “Budi vrlo oprezna sa svim tim Rusima koji su nedavno ovamo doputovali... Među njima se rađa novi tip čovjeka *à la* Nečajev, sorta revolucionarnog jezuita spremnog na svakojake podlosti u interesu višeg cilja ili revolucije u Rusiji.”

*

Nečajev se u našoj uobrazilji toliko poistovjetio s Petrom Verhovenskim iz *Bjesova* da je kroz lik iz romana prilično teško nazreti stvarnu i povijesnu ličnost. Sâm je Dostojevski pisao:

Ne poznajem ni Nečajeva, ni Ivanova ni okolnosti toga ubojstva. Čak i kada bih ih znao, ne bih to iskoristio pri pisanju svojega djela. Od svega sam preuzeo samo izvršen čin. Moja imaginacija može u velikoj mjeri odudarati od stvarnih događaja, a moj Petar Verhovenski možda ni u čemu ne podsjeća na Nečajeva; ipak, vjerujem da je moja mašta iznjedrila tu osobu, taj tip koji odgovara zločinu.

Verhovenski je križanac đavolskog šarlatana i malog, podlog spletkara, u suštini se u njemu ne osjeća ni mrvica one apstraktne i opsesivno-patološke "idejnosti" koja, primjerice, izjeda Šigaljova (znakovito je kako Šigaljev u trenutku akcije uzmiče od postavljanja klopke namijenjene Šatovu-Ivanu). Zanima ga isključivo velika vražja igra. Da se pitanje Natalije Gercen primijeni na njega, zacijelo ne bi bilo nimalo dvojbi da su se "energija, zlonamjernost i okrutnost" utjelovili u savršenstvu "beskrupuloznog podlaca". U svakom slučaju, fanatizam ovdje ide ukorak s podlošću, a ne obrnuto. Jasno se to može razabrati kada nakon okupljanja "među našima" Verhovenski Stavroginu izlaže filozofiju "šigaljovštine". Stavrogin: "Vi niste socijalist, nego čovjek goleme političke ambicije." Verhovenski: "Ja sam prevarrant, a ne socijalist. Ja sam puki podlac."

Nečajev je nedvojbeno u svakom pogledu bio posve drugačiji. Nema razloga ne povjerovati svjedočanstvima koja navodi Venturi. Aleksandra Zasulič je, primjerice, *Bjesove* smatrala "glupom karikaturom Nečajeva i uopće sviju nas"; Nečajeva se sjećala kao "jednostavnog ruskog mladića, izgledom vrlo nalik na radnika, pomalo nesigurnog u gradu, nimalo umišljenoga, koji se volio smijati i šaliti". Što s tim? Nije tu riječ o unutarnjem profilu proizišlom iz sjećanja, iz više-manje slučajnih susreta, nego o tipu: "novom tipu čovjeka *à la* Nečajev" koji je zamijetila Natalija Gercen, novom tipu zločinca kojega je stvorio Dostojevski u vezi s ubojstvom Ivanova. Nitko ne osporava kako je u držanju povijesnog Nečajeva od uhićenja i procesa 1872. godine sve do smrti u Petropavlovskoj tvrđavi bilo sumorne čestitosti fanatika. Stoga bi u najboljem slučaju valjalo priznati da je u slobodnog Nečajeva, za razliku od Verhovenskoga, podlost išla ukorak s fanatizmom.

Uostalom, shvatio je to na kraju i Bakunjin, suautor s Nečajevom *Katekizma revolucionara*, u kojem od uzornog revolucionara zahtijeva raskid s "etikom ovoga svijeta" ne bi li se u svojem postupanju vodio isključivo načelom da je "sve što približava trijumf revolucije moralno, a sve što uzrokuje njegovo odgađanje nemoralno". Bakunjin je (tvrđi Venturi) dugo u Nečajevu vidio odbljesak vlastitih ideja, pa ipak se sledio od jeze i gađenja uvidjevši iznenada kako odbljesak zarasta u meso i kosti. Kada se objelodanila istina o ubojstvu Ivanova, kada se gotovo sa stopostotnom sigurnošću u Rusiji otkrila mreža konspirativnih "petorki" koje su bile Nečajevljevi izum, Bakunjin se odlučio na barem djelomičnu anatemu. Braneći Nečajeva kao "jednoga od onih fanatika koji ni o čemu ne dvoje i ne boje se ničega", istodobno ga je nazvao "silno opasnim bezumnikom kojega njegov fanatizam primorava na preobrazbu u integralnog jezuita". Zato je:

malo-pomalo Nečajev došao do uvjerenja da se, ne bi li se stvorilo uravnoteženo i nenistištvo društvo, valja pozvati na Machiavellijevu politiku, dosljedno primjenjujući jezuitski sustav – tijelu samo nasilje, duši samo laž. Doduše, uzajamno povjerenje, istinska i trajna solidarnost postoje isključivo među desetak osoba koje predstavljaju sancta

sanctorum* društva. Svi ostali dužni su poslužiti kao žrtvena janjad, bezdušni materijal u rukama tih desetak osoba koje su međusobno usklađene. Dopušteno je, što više, postaje obavezom obmanjivati ih, kompromitirati i, u slučaju nužde, likvidirati.

Toliko o Bakunjinovu promišljanju Nečajevljeva programa. U *Bjesovima* se govori, nakon Šigaljovljeva istupa na čajanki “među našima”, o teoriji “sječe sto milijuna glava i preskakanju rova” koju je propagirao Verhovenski.

Natalija Gercen imala je stoga ispravan predosjećaj upozoravajući na opasnost od “nečajevštine”; Dostojevski je bio u pravu kad je tvrdio da je, ne trudeći se u svojem Verhovenskome izraditi portret stvarnog Nečajeva, posve prozreo Ivanovljeva ubojicu. Camus posvećuje nekoliko stranica Nečajevu u svome *Pobunjenom čovjeku*. Prisjeća se njegove izjave da će politika otad biti religija, a religija politika, vidi u njemu okrutnog redovnika revolucije koji snatri o osnivanju reda ubojica u čast i za krajnji trijumf štovanog božanstva. Ali kod Camusa su najpreciznije dvije opaske. Zahvaljujući Nečajevu revolucija se prvi put nedvosmisleno razdvaja od ljubavi i prijateljstva, sama po sebi postaje važnija od onih koje želi izbaviti. Rod današnjih velmoža revolucije potječe izravno od Nečajeva.

Netom nakon 1917. godine boljševici su pokušali od njega napraviti svojega istinskog prethodnika, potom je zavladao neugodna šutnja, kao nakon nepotrebnog i preuranjenog stavljanja karata na stol. Koliko je samo tih srodnih sveza, koliko neposrednog posezanja za baštinom! Okrutan redovnik revolucije kao preteča profesionalnog revolucionara otprije 1917, a kasnije: red ubojica u čast revolucije kao model partijske elite; odabrana i međusobno usklađena desetorka kao zame-tak politburoa; ubojstvo Ivanova kao prototip Moskovskih procesa; teorija sječe sto milijuna glava i preskakanja rova (u posve ogoljenoj verziji Dostojevskoga) kao nagovještaj čistki i krvave kolektivizacije. A kada čitamo o revoluciji nedvosmisleno razdvojenoj od ljubavi i prijateljstva, o revoluciji koja sama po sebi postaje važnija od onih koje želi izbaviti, na um nam pada naizgled naivna, ali u suštini proročanska i mudra opaska Natalije Gercen o neobično konstruiranom stroju koji umjesto jeftinog kruha za puk proizvodi otrovnu kašu za sve. Taj je stroj današnja *La Chose***, kako je Sartre odredio sovjetski sustav.

Možda nije pretjerano zapaziti nekakav zagonetan pečat povijesti u tome da je godina Gercenove smrti i vrhunca Nečajevljeva uspjeha bila godina Lenjinova rođenja. Novi ruski revolucionari danas se sučeljavaju sa znatno složenijim i zamršenijim ispitom savjesti i tradicije nego što se misli ili nego što i sami pretpostavljaju. Iz proglašavanja Isusa “prvim revolucionarnim agitatorom” Nečajev je izvukao jednu korist: integralni revolucionarni jezuitizam. Iznjedrilo se te i dalje traje (ne samo u Rusiji) razdoblje koje se javno ili potajice legitimira geslom koje je formulirao Dostojevski: “Ako nema Boga, sve je dopušteno.”

Umjesto Boga, ako u njega ne vjerujemo, možemo do-metnuti Moralni Zakoni.

* Lat. – svetinju nad svetinjama.

[Sve su bilješke prevoditeljeve – op. ur.]

** Fr. – stvar.